

նպաստէ նկարչութեան, ինչպէս որ նպաստած է կազմելու թերատուուերի օրէնքները :

Դեռ քանդակագործութիւնը, յետ Քանովայի, թորվաղպոնի և թեներանիի դասականութեան, խիզախօրէն միջամուխ եղած է նմանցնելու իրական իր բոլոր արտայայտութեանց մէջ. հետամուտ եղած է վերջապէս կենդանացնելու մարմարիոնը, վերածելու զայն ամենայլազան դիրքերու, պէսպէս արտայայտութեանց : Քանդակագործին բթամատն աւելի անհանդարտ զարձած է, բայց աւելի վարժ, իրր թէ զիտնար նորոգել Աստուծոյ գործը : Այնպէս մեծ եղաւ շարժման երևոյթը քարացնելու մուլտիլինը՝ որ արձաններու կոյր աչքերը բերն ունեցան, միտերը բնական ցցուածքն, և մորթը՝ խորշոմներն ու կնճիռները : Արդիական քանդակի մ'առջև կը թափանցենք կեանքի սրբավայրին մէջ, կը տեսնուին մկանունքներու նեարդապատ լարերուն թըրթռալը, զնդերներուն ամփոփիլը, ջղերուն զոզալը, երակներուն ուտիլը : վերջապէս շարժմունքն է յանկարծակիի վրայ հասած ներկայացման ըսպէն մէջ : Եւ զայն կ'ապացուցանեն՝ այսօր Սոցոստոս Ռողինի հրաշալի դէմքերը, միքէլանճէլական ճշմարիտ ոգի, կազմուած արդիականութեան զպրոցին մէջ :

* Բայց արմատական բարենորոգում մը յառաջ պիտի գայ ապագային մէջ : Մարմարիոնն ու պղինձն անյարմար նիւթեր են կեանքը նմանցնելու, և ո՛չ կը հաստատմ որ կարենայ վերազարթնուլ հին Յունաստանի բազմերանց քանդակագործութիւնը. ընդհակառակն նոր նիւթ մը պիտի ըլլայ աւելի կոտանկի, աւելի դիւրաւ ճկող և մասնաւորապէս աւելի յարմար ճշմարիտը նշանակելու, այն նիւթն՝ որ պիտի փոխանակէ մարմարիոններն ու պղինձները :

Ուրեմն արուեստը չի մրափեր և ո՛չ իսկ անկման մէջ կ'իյնայ. ան պանծալի ուղին կը շարունակէ, մատչելի գարձած է ամբոխին, ամենուրեք միջամուխ եղած է՝ զարդարելով մինչև անգամ կարասիները, սպաններն և առօրեայ գործածու-

թեան անօթները : Ան է դարբնական ու ձեռագործական ճարտարարուեստին բարի պարիկը, ո՛չ ևս է սակաւներուն առանձնաշնորհութիւնը, ամենուն պէտքն է :

Ուստի ապագան բեղնաւոր պիտի ըլլայ միշտ աւելի յիշատակելի աշխարհակալու թիւններով, մինչև որ, հորիզոնի ամէն ճամբաներէն, փառքը բաց թեկնով գայ վերստին ողջունելու մարդկութեան այդ բարեբարուհին :

(Շարունակելի) Հ. Ս. ՏԵՐ-ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ

ՈՅԼԵՒՈՅԼ

ՀՆԴԿԱՆԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԵՍՐՈՊ ՍԵԹԵԱՆԻ, 7 1/2 X 4 2/10, էջ ԻԲ և 190 + 8, լաթակազմ. հրատարակութիւն հեղինակին. 11 Wellesley Square, Calcutta.

Պր. Սեթեանի գիրքը մասնաւոր շահեկանութիւն ընծայող պատմական երկասիրութիւն մ'է, յառաջաբանով միասին՝ բաղկացած աւելի քան 212 ութածալ և խիտ տպագրուած էջերէ, օգտակար՝ Հընդկաստանի ընդհանուր պատմութիւնը ուսումնասիրողաց համար, ինչպէս նաև անոնց՝ որ կը փափաքին ճանչնալ թէ որո՞նք են Հայերը և թէ որն է պատմութեան մէջ անոնց կատարած դերը : Հեղինակը, որ քաջահմուտ է զբարար հայերէնի, խանդավառ սիրող մ'է պատմութեան հին և արժանաւոր ազգի մը՝ որուն ինք կը պատկանի, և անխոնջ կերպով աշխատեր է երևան հանելու տարեգրիչները Հայկական վաճառականական հասարակութեանց, ու

1. Այս յարմար ափթէն օգտուելով՝ հաճոյցով կ'արժանաբերնք որ մինչ Տէր Մ. Յ. Սեթեանց վազուկարգուած էր Անդամ - Արքունիան Ասիական Ընկերութեան Բրիտանիոյ և Իրլանտայի, « Բենկալայի Ասիական Ընկերութեան », « Կալկաթայի Պատմական Ընկերութեան » և « Լոնտոնայի Արքունական Գեղարուեստից Ընկերութեան », (տես Բազմ. 1921. թ. 2), Ասորոյս սկիզբն ալ ընտրուեցաւ Անգամ « Բարիկուս Ասիական Ընկերութեան » :

րոնք հաստատուած են Հնդկաստանի ամենէն կարևոր առևտրական կեդրոններու մէջ: Սոյն գիրքը հրատարակուած է Կալկաթա 1895ի վերջերը և, ըլլալ համատուրթեան, ըլլալ անուշադրութեան մը հետևանքը, նշանաւոր հեղինակը մի միայն այս վերջերս մտածեր է անկէ օրինակ մ'ընծայելու Լոնտրայի թագաւորական Ասիական ընկերութեան գրադարանին:

Մինչդեռ հեղինակը հետամուտ էր իր պատմութեան նիւթերը հաւաքելու (այսինքն՝ հրատարակութեան շուրջ տարի մ'առաջ) Միսթըր Ու. Է. Կլէտսթոն, զոր ինք կը նկատէր « Հայաստանի ամենահաստարիմ բարեկամը », ընդունեցաւ Անկլոյ — Հայ նուիրակութիւն մը Հօնաքղէն՝ իր ամառանոցին մէջ, իր ծննդեան ութսունուհինգամեայ տարեդարձին օրը, 29 Գեկտեմբեր 1894, և ի պատասխան անոնց ուղերձին՝ արտասանեց իր ամենէն խորաթափանց ու սրտայոյզ ճառերէն մին, որով կը դատապարտէր Սասունի — հին Տարօն — Հայկական կոտորածը: Սոյն ճառին մէջ կոտորին մէջ, զոր հեղինակը կը իշէ գրքին յառաջարանին մէջ, Միսթըր Կլէտսթոն կ'ըսէր թէ « իրեն հասած « լուրերը հզօրապէս կը յանգէին ընդհանուր արդիւնք ունեցող սա եզրակացութեան, թէ՛ 1876ին՝ Պուլղարիոյ մէջ գործուած անարգանքը, գարշանքը ու ըլստ-« մեկի տեսարանները, 1894ին՝ կըր-« կնքուեցան Հայաստանի մէջ, և թէ՛ յետ « ուշադրութեամբ քննելու սոյն լուրերը, « ժամանակն էր որ նոյգկանքի ընդհանուր « ազդակ մը, ուղղուած ո՛չ մարդերու՝ այլ « արարձներու ապիրատութեան դէմ, « նախատեալ մարդկութեանէն բարձրանար « վեր և բռուն կերպով թափանցէր թուրք-« քիոյ սուլթանին ականջն ի վար, ու « իրեն զգալ տար, եթէ երբեք ինք զգա-« ցողութիւն ունէր, այսպիսի արարքի մը « յիմարութիւնը »:

Երիտասարդ հեղինակը կարդալով այս հանդիսաւոր ու ծանրակշիռ խօսքերը Անգլիացի վեհօգի և յարգելի քաղաքագէտին, որ միշտ յառաջմարտիկ եղած էր ազա-

տութեան և արդարութեան պայքարին մէջ, որոշեց, իբր յարգանաց հաւաստիք, կլէտսթոնի նուիրել իր գիրքը: Միաժամանակ՝ Մուշի մէջ տեղի ունեցաւ Զարդուրու մասին հարցաքննութիւն մը, և Մեծ Պետութիւնը համաձայնելով խմբագրեցին 1895 մայիս 11ի երևելի բարենորոգութեանց մեմորանօսը ու յանձնեցին Բարձրագոյն Գրան. և սակայն հակառակ Համատի տուած « պատուոյ խօսքին », թէ ինք անձամբ պիտի ուշ դնէր Հայաստանի մէջ մտածուելիք կարևոր բարենորոգութեանց, չղաղբեցաւ երբեք Հայ ազգին հալածանքը, կոտորածն ու կողպուտը: Միսթըր Կլէտսթոնի կարդալով գրքին ընծայականը, յորում ինք նկարագրուած է իբր « հին քաղաքացի, որուն հզօրապէս արտայայտած համակրութիւնը դեպ ի թուրքիոյ հարստահարեալ հայերը զիքը սիրելի ըրած էին ուխարձիս քոյր հայերուն », հեղինակին՝ Պր. Մեարոպ Աթեանի ուղղեց ընդհակադրութեան նամակ մը, ուր կան սա եռանդնալից խօսքերը.

« Ես կը շարունակեմ խորին ցաւով ու « ամօթով դիտել թուրքիոյ մէջ ապիրա-« տութեան յաղթանակը բովանդակ քա-« ղաքակրթեալ քրիստոնեայ աշխարհի մը « վրայ, ու չեմ յիշեր պատմութեան մէջ « նմանօրինակ դժբաղդութիւն մը:

« Հայոց ցաւերուն շատ չափաւոր ըս-« փոփանք մը միայն կրնայ ըլլալ խոր « մեծարանք՝ զոր մենք կ'ընենք այն բոլոր « Հայերուն, որոնք իրենց հաւատքը իրենց « կեանքէն վեր նախադասեցին »:

Եթէ բոլոր Անգլիացի և ուրիշ Ազգերու քաղաքագէտը և օրէնսդիրը ներշնչուած ըլլային իրիտանիոյ մեծագոյն և ազնուագոյն որդւոցմէ մէկուն այս զգացումներէն, և նոյնքան ազատութեամբ յայտնած ըլլային իրենց յատուկ զգացումներն և ըստ այնմ գործած, անտարակոյս Հայ ազգին խնայուած պիտի ըլլային, յաջորդ քսանունհինգ տարիներու մէջ տեղի ունեցած նորանոր անգութ կորուստներն ու տխուր դէպքերը. և թուրքերն ինքնին, ամէն անգամ որ փորձէին վերադառնալ իրենց խո-

բամանկ ծրագրերներուն, պիտի խափանուած ըլլային անարգ ու բարբարոս դերէն՝ զոր կը կատարէին իբր կռուականութիւն և իբր գոզցիս աստուածպետական հասարակութիւն, որուն մէջ իրենց գերակշռութեան գաղափարականները նախնիրներ գործեցին Օսմանեան կայսրութեան մէջ գտնուող ամենէն ընդունակ, կորովի, ձեռնարկու և ձեռներէց ցեղի մը բարոյական և նիւթական շահերուն:

Հեղինակը յառաջ կը բերէ իր պատմութեան ծառայող նիւթերուն աղբիւրները, և թէ ինչպէս ինք զրդուած էր հետախուզութիւններ ընելու, ուսումնասիրելով տապաւնաքարերու գրաբար հայերէնով բամանազրութիւնները՝ հայ հասարակութեան զերեզմանահողերուն մէջ ի կալկաթա, ֆինզուրա, Ակրա, կուալիոր, Սուրաշ, Պոմպէյ, Մազուլիբաթան, Մատրաս, Տիրքահ, Սայէտապատ, Բաղնա, ինչպէս նաև հայկական վաճառականութեան ուրիշ տասնեակ կեդրոններու մէջ: Քաղաքներու պատկառելի թիւէն յայտնի կ'երևի թէ ինչպէս ատեն մը Հայ վաճառականները Հնդկաստանի մէջ հաստատուեր են ամենուրեք, և թէ որքան ընդարձակուած էին իրենց առևտրական գործառնութիւնը:

Պր. Սեթեան, իր ընդունած ծառայութեանց համար, ազնուօրէն շնորհակալութիւններ կը յայտնէ առ Բրոֆ. Շ. Ր. Wilson, M. A., Գարսուղար Պենկալայի Ասիական ընկերութեան, և կը յիշէ իր պարտականութիւնը նաև առ William Bolt, ասոր Խորհրդածուրիւնը Հնդկաստանի գործոց (1772, Լոնտրա) զրքէն օգտուած ըլլալուն համար: Ապա հեղինակը պատշաճօրէն կը սկսի Հնդկահայոց Պատմութիւնը նախապատկեր մը գծելով հայկական աւանդութեան՝ իբր հին ժամանակներէն անընդհատ շարունակուած մինչև արդի ժամանակները: Արդի անվիպցի գրագետներու միջոցաւ տարածուած այն սխալ գաղափարը՝ թէ Հայերը կրօնական աղանդ մ'են, և կամ պարզապէս իր զայրոյթը կը շարժեն, ինչպէս որ սոյն այդ գաղափարը զայրոյթը զրգած էր իր հայրենակիցներուն « անոր

տակ ծածկուող շնական-լըբութեան համար »: Պր. Սեթեան տարտուկ կը զգայ ապացուցներու ինչ որ Ս. Գրոց ամէն ընթերցող պարտէր գիտնալ՝ թէ Հայոց նախնեաց առաջին հայրենիքը եղած է Արարատայ երկիրը, և թէ իրենց ազգին Արիական ցեղէն ծագումը կը սկսի Ն. Ք. 2111 թուականին, երբ Հայկ, Թորգոմայ որդին՝ Յարեթի տոհմէն, պատերազմի մէջ ապանեց Ասորեստանցին Բել, և եղաւ առաջին նախահայր ու հիմնադիր Հայ ազգին, որ մինչև այսօր այդ անունով կը կոչէ ինքզինք ու իր բնակավայրը: Հեղինակը, Մինչոց Գրքին (Ժ, 2-3 և ԺԱ, 10-26) վրայ հիմնուած ազգարանական ցուցակի մը միջոցաւ, կ'ապացուցնէ թէ Աբրահամ գոյութիւն ունեցած է Հայկէտերեք հարիւր տարի վերջ: Առաջ երթալով, ան կը յիշատակէ Ս. Գրոց ամէն անցքերը որ առնչութիւն ունին Հայաստանի հետ:

Տիգրան Բ.ի մասին (93-39 Ն. Ք. , Արշակունեաց Հարստութենէն, որ Հայաստանի վրայ իշխեց Ն. Ք. 149էն մինչև Յ. Ք. 428, այսինքն 577 տարի), Լուկուլլոս Հոովմայիցի զօրավարը գրած է. « Գանի մ'օրուան ճանապարհ է կապիրի « կամ Սեբաստիոյ երկրէն մինչև Հայաստան, ուր կ'իշխէ Տիգրան, արքայից « արքայ, շրջապատուած այնպիսի զօրութեամբ որ Պարթևաց ձեռքէն կորզեց « Ասիա, ու կը տիրէ Մարաստանի Յու « նական գաղթականութեանց, ինչպէս նաև « Ասորիքի և Պաղեստինի »:

Հեղինակը, յետ յիշատակելու այս խօսքերը, պիտի կարենար նաև աւելցնել թէ այժմ Սուրբ երկրի մակտարը գործնականապէս տրուեցաւ Մեծին Բրիտանիոյ, և թէ Ասորիքի նկատմամբ՝ Անվիպցիք ու Ֆրանսացիք պարտին յիշել թէ անցեալին մէջ այս երկու նահանգները մաս կը կազմէին Հայկական կայսրութեան տիրապետութեանց: Յետոյ Հեղինակը մէջ կը բերէ կիկերոնի խօսքը Տիգրան Բ.ի մասին. « Նա հոովմէական հանրապետութիւնը դու « դացուց իր զէնքերուն շահատակութեամբ »:

ՀԱՅԱԳԷՏԻ ՄԸ ՈՂՋՈՅՆԵՐԸ

Յետոյ Հայաստանի համառոտ պատմութիւնը կ'ընէ՝ սկսեալ Յ. Ք. 428 թուականէն, ու կը յիշէ յաջող պատերազմը մղուած ընդդէմ Պարսից արքայից արքային և իր Զրադաշտեան քրմապետներուն՝ կրօնի ազատութեան և Քրիստոնէական անկախութեան համար. դէպք մը զոր Հայերը կը նկատեն իբր կրօնական և քաղաքական վերածնունդը իրենց ազգին, և որ տեղի ունեցած է Գրոց Գիւտին և Ս. Գրոց Այրարատեան լեզուի թարգմանութեանէն անմիջապէս վերջը, Յետ ակնարկելու Ապտուր-Ռահմանի օրով Սարակինոսաց Հայաստան արշաւելուն և այն հալածանքներուն՝ զոր հայերը կրեցին Արարացի Ամիրապետներէն, հեղինակը կը նկարագրէ Հայոց թագաւորութեան հաստատութիւնը, 869 թուականին, Բագրատունի իշխան Աշոտի ձեռք սր կանչեց Անի քաղաքը կարսի մօտ, որուն հարստութիւնը Մեծ Հայաստանի վրայ իշխեց աւելի քան երկու դարեր, և որուն կառավարութեան ատեն հայերը ազատութիւն վայելեցին և շատ մեծ յառաջդիմութիւն ըրին աւրուեստներու և քաղաքակրթութեան մէջ: Ապա հեղինակը կը նկարագրէ թէ ինչպէս Ռուբէն, Բագրատունեաց ցեղէն, մինչդեռ վերին Հայաստանի թագաւորութիւնը կը վերջանար, կը հիմնէր փոքր Հայաստանի և Կիլիկիոյ իշխանութիւնը, որ յետոյ թագաւորութեան փոխուեցաւ, և թէ ինչպէս սոյն թագաւորութիւնը հիւրընկալեց իտալացիները, ասոնց փոքր Ասիոյ վերայէն Պաղեստին անցած ժամանակ, և առևտրական յարաբերութիւն հաստատեց Վենետիկի և այլ Եւրոպական տէրութեանց հետ:

Հեղինակը ապա խօսելով Հայաստանի՝ Հնդկաստանի հետ շատ կանուխ ժամանակէն հաստատած առևտրական յարաբերութեանց վրայ, կ'ըսէ թէ « վասկո տէ կա- « մայի օրերէն ի վեր հայերը բարգաւաճ « վաճառականութիւն մ'ունէին Հնդկաս- « տանի հետ՝ Պարսկաստանի ցամաքային « ճամբով »:

Մեր « ԵՇԱՆԱԻՐ ԱՅՑԵԼՈՒԱՅ » շարքին մէջ Նոյեմբերի Բագմալիքը ներկայացուց իտալացի Հայագէտ մը՝ յարակից սա ծանօթութեամբ. Սկսած է Նարնիացիի գանձաւոր արտքներ խոսյերէն քարգմանել:

Անկարելի է որ հետաքրքրուող ազգայինք զայդ կարգալու պահուն հրճուանքով մը լեցուած և հիացումի ծաղիկներ ցանած չըլլան անոր վրայ: Թէ և Պ. Ֆալտաթիի անունը նորութիւն մը չէ մեր ընթերցող-

Ուլալուո Ֆալտաթի

զաց համար¹, բայց յոյժ հաճելի առիթ մը կը զբոսէ զմեզ կրկին դառնալ ու մեր սքանչացումին հաւաստիքն ընծայել մեր այս հայագէտ բարեկամին, որ սրտի ուժգին թափով՝ հրաշունչ մաղթանքներ կ'ուղղէ Մխիթարայ Տան և ամբողջ Հայաստանի, անո՛ր իսկ լեզուով ու գրով, անո՛ր իսկ շնչովն ու կորովով:

Թրգմ. Երեմիա (Շարայարելի). Գ. ՅԱՌԱՅԵԱՆ

1. Հ. Ք. Զրաբան Բագմ. 1917. Թիւ 8